

ELEŞTİREL İLETİŞİM ÇALIŞMALARINDA 'ELEŞTİREL' BİLGİ ÜZERİNE BİR TARTIŞMA*

Şafak ETİKE**

Gönderim Tarihi: 09.03.2020 - Kabul Tarihi: 20.03.2020

Etike, Ş. (2020). "Eleştirel İletişim Çalışmalarında 'Eleştirel' Bilgi Üzerine Bir Tartışma".
Etkileşim. 5. 100-114.

Özet

Bu çalışmanın konusu, eleştirel iletişim çalışmalarında 'eleştirel' olan ve eleştirelilik üzerine kuramsal bir tartışma yürütmektir. Bu çalışmada eleştirelilik sosyal bilimin doğasının bir parçası olarak kabul edilmekte ve eleştirelilik nosyonunun opsiyonel olmadığı savunulmaktadır. Eleştirelilik konusunda homojen tutumların bulunmadığı iletişim alanında, ana akım çalışmalara ya da pozitivist paradigmaya her karşı çıkışın 'eleştirel kamp' içerisinde değerlendirilmesi eleştirilmekte ve eleştirinin tarihsel ve toplumsal bütüncül bir açıklamanın parçası olarak ortaya çıkma zorunluluğu vurgulanmaktadır. Bu nedenle öncelikle bilimsel çalışma ve bilimsel bilginin ne olduğu üzerinde durulmaktadır. Çalışmanın amacı, "eleştirel çalışmalar" adı verilen tarafında eleştirel olarak nitelenen çalışmaların kavramsal ve metodolojik ortaklıklarını ve farklılıklarını sorgulamak, eleştirel iletişim araştırmalarında metodolojik bir farkındalık yaratılmasına yönelik tartışmalara katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: iletişim çalışmaları, eleştirel çalışmalar, metodolojik ayrışma, eleştirel ekonomi politik, kültürel çalışmalar.

* Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2018 yılında tamamlanan "İletişim Çalışmaları ve Yöntembilim: Eleştirel Bilgi Üretimi Üzerine Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinde yürütülen tartışmalara dayanılarak kaleme alınmıştır: (Etike, 2018a).

** Doktor Öğretim Üyesi, Yozgat Bozok Üniversitesi, İletişim Fakültesi,
safak.etike@yobu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3055-7876.

A DISCUSSION ON 'CRITICAL' KNOWLEDGE IN CRITICAL COMMUNICATION STUDIES*

Şafak ETİKE**

Received: 09.03.2020 - Accepted: 20.03.2020

Etike, Ş. (2020). "Eleştirel İletişim Çalışmalarında 'Eleştirel' Bilgi Üzerine Bir Tartışma".
Etkileşim. 5. 100-114.

Abstract

The subject of this study is to conduct a theoretical discussion on criticism and 'critical' in critical communication studies. In this study, criticism is accepted as a part of the nature of social science and it is argued that the notion of criticism is not optional. In the field of communication, where there is no homogeneous attitude about criticism, every opposition to mainstream studies or positivist paradigm is evaluated within the 'critical camp'. In this study, this attitude is criticized and the necessity of criticism to emerge as part of a historical and social holistic explanation is emphasized. Therefore, the study primarily focuses on scientific work and what scientific knowledge is. The aim of the study is to question the conceptual and methodological partnerships and differences of the critically qualified works on the side called "critical works" and to contribute to the discussions on creating a methodological awareness in critical communication research.

Keywords: communication studies, critical studies, methodological divide, critical political economy, cultural studies.

* This study is derived from the PhD thesis titled "Communication Studies and Methodology: An Inquiry on Critical Knowledge Production" completed in 2018 at Ankara University Institute of Social Sciences: (Etike, 2018a).

** Lecturer/PhD, Yozgat Bozok University, Faculty of Communication,
safak.etike@yobu.edu.tr, Orcid: 0000-0002-3055-7876

Giriş

İletişim alanı toplumsal olguları ve ilişkileri açıklamak, ondaki değişim olanaklarını görmek bakımından çok önemli ve önemi giderek artan bir alandır. Çünkü kapitalist gelişimin bugünkü aşamasında teknolojik gelişmeler iletişim alanını çok hızlı ve radikal bir biçimde dönüştürmekte, toplumsal ilişkiler geleneksel kitle iletişim araçları ve yeni medya araçları olmak üzere tüm iletişim araçlarıyla dolayımın hale gelmektedir.

Toplumsal yaşamın giderek daha da karmaşıklaştığı ve toplumsal ilişkilerde görünenin ardında yatan tarihsel ve toplumsal ilişkileri açıklamamanın daha da zorlaştığı günümüzde, sosyal olguyu anlamaya ve açıklamaya yönelik bilimsel faaliyetin de önemi artmaktadır. Öyle ki iletişim pratikleri, toplumsal ilişkinin önemli unsurlarından biri olarak, sosyal gerçekliğin bütünsel bir açıklamasını yapma iddiasında olan hiçbir araştırmada göz ardı edilemeyecek hale gelmiştir. İletişim süreçlerine dair bilimsel bilginin önemi burada yatmaktadır. Toplumu anlama çabası, bizi bu alanın bilimsel bilgisini haiz olmaya çağırmaktadır. Ancak iletişim alanında yayınlanarak toplumsallaşan akademik bilgi nicel olarak hızla artmasına rağmen söz konusu derde derman olup olmadığı üzerindeki tartışmalar giderek artmaktadır.

Toplumsal olanın karmaşıklığını açıklamak, toplumsal olanın kurucu öğelerinden biri olan iletişim pratiklerini açıklamakla kesiştiği için tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de iletişim alanı giderek popülerleşen bir bilimsel çalışma alanı haline gelmiştir. Bu popülerleşmeye paralel olarak hem iletişim eğitimi verilen kurum sayısında, hem de lisansüstü çalışmalar ve diğer akademik bilgi üretiminde son yıllarda önemli niceliksel bir artış gözlenmektedir. Tüm bu niceliksel artışa karşın alanda üretilen bilimsel bilginin niteliği hakkında önemli tartışmalar vardır.

Bu tartışmalara katılarak iletişim alanında bilimsel etkinlik hakkında düşünmek öncelikle 'bilimsel bilgi nedir?' sorusuna cevap vermekten geçmektedir. Öncelikle, bir bilgiyi bilimsel yapan onun üretiliş biçimidir (Kartal, 2015: 63). Bu bağlamda, üç önemli şeyi dert edinmemiz gerektiği söylenebilir. Bunlardan ilki, iletişim alanında üretilen 'bilimsel bilgi'nin niteliğidir. İkincisi onun üretiliş biçimidir. Üçüncüsü de iletişim alanında alanın eleştirel bilgisinin nasıl üretilebileceğidir.

Eleştirel iletişim araştırmalarında üretilen bilginin eleştireliliğini dert edinmiş olan bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında eleştirinin ne olduğunu tartışılırken 'eleştiri' bilimsel bilginin doğasının bir parçası olarak ele alınmaktadır. Daha net ifadelerle bilimsel bilginin doğası gereği eleştirel olduğu savunulmaktadır. Çünkü bir toplumsal olguyu tüm yönleriyle açıklama çabası tarihsel belirleyicileri ile anlamayı ve açıklamayı gerektirir. Bu da onu şekillendiren ilişkilerin nasıl hareket ettiği ve bu hareketin başka türlü de nasıl olabileceğini ortaya koymak demektir. Yani olgunun şimdiki durumuna alternatif varoluşları, bilimsel bilgi üretme pratiğine 'doğal olarak' içkindir. Kısaca eleştirelilik bilimselliktir. Bir çalışmanın elinden eleştiri alındığında onun bilimselliği de elinden alınmış demektir.

'Eleştirel çalışmaların' eleştirelilik iddiasını tartışmak ise çalışmaların toplumsal dünyayı açıklama çabasına katkı sunup sunmadığını tartışmaktır. Bu makalenin amacı eleştirel iletişim araştırmalarında metodolojik bir farkındalık yaratılmasına yönelik tartışmalara katkı sağlamaktır. Böylesi bir metodolojik farkındalık ise iletişim çalışmalarının toplumsal dünyayı açıklayıcılık düzeylerinin artması çabasına katkı sunacaktır.

Makalede öncelikle, bilim ve bilimsel bilginin ne olduğuna ilişkin bir tartışma yürütülmektedir. Daha sonra iletişim alanında 'eleştirel' olanın ne olduğu üzerinde durulmakta, eleştirel çalışmalar içerisindeki ayrımlar, metodolojik ayrımlar bu çerçevede ele alınarak tartışılmaktadır.

Bilim ve Bilimsel Çalışma

Bilim, olguları açıklama etkinliğidir (Özlem, 2012: 28). Bilimsel yöntem de evreni/olguları açıklama yollarını içeren, bir yanı olgulara yönelik ve eylemsel, diğer yanı tanımlamacı ve zihinsel bir süreçtir (Özlem, 2012: 28). Ancak, bilimle ilişkin farklı yaklaşımlar, bilim tarihi boyunca gerilimli bir biçimde birlikte var olmuş, birbirine karşı konumlanmış ve birbirini etkileyerek dönüştürmüş sürekli karşılıklı bir gerilim içerisinde olan iki farklı eğilimden türemiştir. Bu iki eğilimin ilki çoğunlukla büyük önermelerden türetilen ve gündelik yaşamın sınırlamalarının dışındaki olasılıklarla genelleştirilmiş bilgiyi, evrensel yasaları ve tümdengelmeye açıklayıcı kabul eden nomotetik bakış açısıdır. Diğer ise nomotetik bakışın, yerel ve olay-temelli anlamlara duyarsız kaldığını iddia ederek dikkatini daha çok kendine özgü yönlerine yönelten ideografik bakış açısıdır (Denzin ve Lincoln, 1994: 99-104). Bu iki eğilim materyalizm ve idealizm arasındaki gerilimin metodolojik yansıması olarak kabul edilebilir. Sosyal bilimlerdeki gerilimlerin, yani yapı-fail, özne-nesne, makro-mikro ikiliklerin kaynağı da bu farklı felsefi tutumlardır. Dolayısıyla bilimsel bilgiye ve yöntemle ilişkin tutumu araştırmacının felsefi ön kabulleriyle şekillenmektedir.

Bilimsel bilginin üretimine ilişkin, araştırma nesnesinin ve ulaşılmak istenen bilgi düzeyinin farklılaşmasına bağlı olarak bu yaklaşımlar içerisinde farklı yöntemler önerilmektedir. Araştırmaların ilgileri çeşitlendikçe, araştırma sorusu, düzeyi, nesnesi çeşitlendikçe yöntemler de çeşitlenmektedir. Bu da son yıllarda postmodernizmin de etkisiyle bilimsel bilginin ya da bilimsel yöntemin mümkün olup olmadığını tartışma konusu haline getirmiştir (Etike, 2018b)¹.

¹ Sosyal bilimlerde 80'lerden itibaren özellikle 90'larda etkisi artarak hegemonik hale gelen postmodernist bilim anlayışının etkisiyle öznenin bağımsız maddi dünya, yani gerçekçi (realist) ontoloji yıkıma uğratılmıştır. Onu bilebilme olanakları da tamamen ortadan kaldırılarak epistemolojik bir yıkım da yaşanmıştır. Doğa bilimleri gibi kestirimci olamayacağı için ancak "açıklama" ile bilim statüsüne yükselebilen sosyal bilimler için, toplumsal olgu araştırma nesnesi olmaktan çıkmış, genelleme ve açıklama reddedilerek, sosyal bilim metodolojik bir yıkıma uğratılmıştır. Bu, bireye, mikro olana, toplumsallığın sadece özgül bir anına, farklı olana ilişkin betimsel bilginin (hatta betimsel bilgi bile olamayan işlenmemiş

Elbette her bilimin kendine göre bir açıklama şeması ve kendine göre yöntemleri bulunmaktadır. Araştırmının konusu, sorusu, inceleme nesnesi bu yöntemleri çağırır. “Fakat her şeye karşın gene de bilimsel yöntem diye bir birim olmalıdır” (Bottomore, 1977: 24). Fransız matematikçi Poincaré toplumbilim için “bol yöntemli kıt sonuçlu” der (akt. Bottomore: 1977: 41). Bottomore bunca yöntem bolluğu karşısında son yüzyıl boyunca toplumbilimcilerin çalışmalarından ulaşılabilen sonuçların azlığına, bunun karşısında bilimsel bir teoriyi oluşturacak öğelerin yerine geçebilecek yüksek düzeyde genellemelerin ise çok daha az olduğuna dikkati çeker. Yine de “ama her şeye rağmen, (...) kavramların oluşturulması, toplumsal tiplerin sınıflandırılması ve toplumsal olgular arasında bazı ana bağlantıların ortaya konması gibi alt düzeyden bilimsel genellemelerde oldukça önemli başarılar sağlanmıştır” (Bottomore, 1977: 41).

Öte yandan toplumsal olayların çok boyutluluğu ve insanın yaratıcılığı arasındaki bağıntı ya da bunların karmaşıklığı nedeniyle genellemeler sadece yöntemler ve eğilimleri açıklayabilir. Genellemelerin kullanılmak istendiği her toplumsal olgu, kendi özgün yanlarının ele alındığı tarihsel araştırmanın araştırma nesnesi yapılmalıdır (Bottomore, 1977: 60). Bu önemlidir. Çünkü bilim, betimleyici-tasvirici değil açıklayıcıdır. Bu açıklayıcılık, aynı zamanda bir sonuç çıkarmacılık olduğu için bir bütünlükten, bir kavramsal çerçeve ve bütünlüğünden kaynaklanacaktır; hareket edecektir. Bilimsel açıklama, bütünlük kavramından hareketle sonuç çıkarmayı öngören bir akıl yürütmedir. Bir çıkarım ve açıklamadır. Bilim, açıklayarak, çözümleyerek bilgi üretir (Ergun, 2018: 41-50).

Toplumsal gerçeği açıklamak için onu tüm boyutları, tüm öğeleriyle ele almak gerekir. Bu da toplumsal gerçeğin öğelerinin, bu öğelerin geçmişlerini de içeren bütünlükleri içinde değerlendirilmesini, açıklanmasını gerekli kılar. Çünkü gözlenebilen toplumsal olay ve olgular, artık gözlenemeyen öğeleriyle birlikte bir bütünlük oluşturmaktadırlar. Olguların bütünlüğü içerisinde açıklanabilmesi için de gözlem yetersiz kalmaktadır (Ergun, 2018: 35). Çünkü bilime konu olan olgular tek başına bir şey ifade etmemektedirler. Olgular ancak bir hipotezin veya teorinin aracılığı ile bilimsel bir inceleme nesnesi haline geldiklerinden kavramsallaştırılmaları gerekir (Beşikçi, 1991: 16). Beşikçi, yalnız başına ele alındığında bir şey ifade etmeyen bir olgunun bilimsel bir öneri, teori ve hipotez ışığında ele alındığı zaman önemli bir açıklama gücüne sahip olduğunu vurgulamaktadır.

“Bilim bilgi yığını değil, düşünce yöntemidir. Bilim belirli bir konuda sistemleştirilmiş önermeler bütünüdür” (Beşikçi, 1991: 16). Bilimin yönteminin temel özelliği, olgulardan hareket etmesidir. Bu nedenle nesnel gerçeğe, somuta ya da nesnel varlığa yönelir. Olgulardan hareket eden bilim, ulaştığı sonuçları

---

verilerin) yığıldığı “bilgi bankası” haline getirmek, onun “bilim” statüsünü elinden almaktır. Postmodernizmin iletişim çalışmaları üzerindeki yıkıcı etkisi üzerine daha ayrıntılı bir tartışma, “Kültürel Dönemeç: Postmodernizmin Eleştirel İletişim Çalışmalarına Etkisi Üzerine Bir Tartışma” (Etike, 2018b) başlıklı çalışmamda yürütülmektedir.

yine olgulara dönerek temellendirmeye çalışır. O halde bilim yöntemi gerçeğin bilgisinin arandığı bir süreçtir. Bilimsel bilgi de bu sürecin sonucudur. Herhangi bir hipotez veya teori yaşam içerisinde sınanıp pratik tarafından doğrulanıyorsa, bilgi bilimseldir. "Bir bilimin amacına ulaşmasını sağlayan zihinsel tutumların ve düşünsel girişimlerin bütününe yöntem denir" (Ergun, 2005: 63). Eğer bilimin amacı bütünlüğü açıklamaksa bütünlük de ancak diyalektik bir yöntemle ele geçirilebilir. Bu yöntem içerisinde tümevarım ve tümdengelim etkileşim içerisinde kavranır. Yukarıda sözü edilen yapı-fail, özne-nesne gerilimleri de böyle bir diyalektik içerisinde aşılabılır.

Böyle bir bilimsel yaklaşım içerisinde, iletişimi diyalektik bir kavrayışla ele alan, bütüncül bir açıklamayı hedefleyen iletişim çalışmaları eleştirel bilgi üretmek bakımından ya da bilimsellik iddiası bakımından önem kazanmaktadır. Bu çalışmanın amacı, bir sosyal bilim alanı olarak iletişim alanının gelişmesinin, onu oluşturan başat yaklaşımların, kuramların ya da bu kuramların tipolojilerinin ya da eleştirel kuramların bir özetini yapmak değildir. İletişim alanına on yıllardır hakim olan eleştirel-yönetimsel, kuramsal-ampirik, liberal/çoğulcu-radikal/Marksist, anadamar-eleştirel gibi karşıtlıklar içerisinde, karşıtlıkların 'eleştirel çalışmalar' adı verilen tarafında eleştirel olarak nitelenen çalışmaların kavramsal ve metodolojik ortaklıklarını ve farklılıklarını sorgulamaktır.

Eleştirel Olan ve Eleştiri

Bunun için öncelikle çok temel bir soruyu cevaplamak önemli görünmektedir. Eleştirel ne demektir? Temelde, "anamlı bir şekilde soruşturan ve irdeleyen" demektir (Erdoğan, 2014: 190). Topluma yönelik her eleştirel ve bilimsel düşünüm, insanların toplum adını verdikleri varsayımsal bütünlüğü nasıl kurduklarını, sürdürdüklerini, bu bütünlük içerisindeki insanlar arası ilişki türlerini, bu ilişki türlerinin tahakküm ve eşitsizliğe dayalı özelliklerini, insanın kendi üreticisi olduğu ilişkiler tarafından üretilme mekanizmalarını konu edinmektedir (Dursun, 2012: 1).

Sosyal araştırmada eleştiri, ampirik kanıtlar, fiili olaylar ve süreçler ile bunların gerçek/altında yatan mekanizmalarında, eğilimlerinde, karşı eğilimlerde, satın almalarda ve yükümlülüklerde altta yatan nedenler arasındaki çelişkilerin kapsamını vurgulamaktadır (Sayer, 2001). Sosyal bilimsel çaba toplumsal olgunun üzerindeki mistik örtüleri kaldırarak gizemleşmiş ilişkilerin gizlediği, görünenin altında yatan 'gerçeği' gösterme çabası ise, bir toplumsal araştırma pratiğinde, toplumsal olgulara ilişkin yanlış fikirler/görünüşler ile olgular arasındaki bağlantılar kurulmalıdır. Bu da o olguya ilişkin eleştiri ve alternatif öneriler üretilmesini zorunlu kılar (Joseph, 2001: 164).

Bilimsel bilginin doğasının parçası olarak eleştirelilik

Sosyal bilim, doğa bilimleri gibi kestirimci olamayacağı için ancak 'açıklama' ile bilim statüsüne yükselebilmiştir. Onun açıklayıcılığını elinden almak, 'bilim'

statüsünü elinden almaktır. Eleştiri de, Bhaskar'ın vurguladığı gibi, bu açıklayıcılığın bir parçasıdır. Bhaskar (1986: 193) toplumsal bilimler için; "eleştirel rolü opsiyonel bir fazlalık değildir; bu rol onların açıklayıcı işlevlerine içkindir" demektedir. Sosyal bilim açıklayıcı bir eleştiridir (Joseph, 2001: 164). Erdoğan'a (2002) göre bu eleştiri de her bağlama, her kültüre, her özneye ait olan tikellikler arasında hiyerarşiler kurmayı, daha somut olarak, ezenle ezilene ait olanın bilgisini üretmede bir ayırım yapmayı ve hepsine bu ayrımlar ve hiyerarşileri göz önünde bulundurarak rol biçmeyi ve bu nedenle de hepsine aynı mesafede konumlanmamayı gerektirir. Erdoğan, sürekli kapitalizmi eleştiriyor görünürken tikelliklerin kavramsallaştırılmayan, genelleştirilemeyen bilgisini üretmenin eleştirel olmadığını, aksine her şeyi olduğu gibi kabul ederek sömürü ilişkilerini meşrulaştırdığını söyler. Sürekli bireysel direnişlerden bahsetmek de onu eleştirel yapmaz (2002: 2018).

Ekonomi politığın Marksist eleştirisi de, toplumsal olgunun görünüşlerinin görmezden geldiği, reddettiği, tersine çevirdiği veya bozduğu ilişkileri ortaya koyarak, toplumsal gelişimin kökenini oluşturan çelişkilerin, gerçek eğilimlerin ve karşı eğilimlerin ortaya konulmasını gerektirir. Bu, toplumsal değişimin koşullu hareket yasalarına dayalı alternatifleri de göz önüne sermek, dolayısıyla var olan toplumsal ilişkilerinin eleştirisiyle sonuçlanır (Jessop ve Sum, 2016: 105). Kültürel ekonomi politik, eleştirel çalışmalarda, Marksist yaklaşım üzerinden, anlam üretiminin ve yapısal süreçlerin yeniden üretilmesini, dolayısıyla ideolojinin eleştirisini ve tahakküm eleştirisini vurgular (Sum ve Jessop, 2013).

Yine Jessop ve Sum (2006), 'egemenlik' eleştirisinde söz konusu olan, toplumsal ilişkilerin yapılandırılmasının etkileri ve bunların, ilgili temsilcilerin 'arkalarının arkasında' ön yargılı biçimde nasıl işledikleri olduğunu vurgular. Buna göre ilgi çekici olan; söylemsel, yapısal, teknolojik ve agresif seçiciliğin hegemonileri ve tahakkümleri güvence altına almaya yardımcı olan spesifik ayrımlıklar oluşturmak için nasıl yoğunlaştığıdır. Yazarlar, söylemsel seçiciliklerin ideoloji eleştirisi ile daha ilgili olduğunu; buna karşın egemenlik eleştirisinin yapısal ve teknolojik seçiciliğe daha fazla önem verdiğini vurgular. Bu bağlamda ekonomik, politik ve toplumsal egemenliğin yeniden üretimini destekleyen spesifik semiyotik, sosyal, kurumsal ve mekânsal-zamansal düzeltmeleri nasıl ürettiği üzerinde durmaktadır (Jessop ve Sum, 2016).

Slack ve Allor (1995), eleştirel çalışmaların "konularının" iletişimin endüstrileşmesi, uluslararası yönü, geliştirilen yeni iletişim teknolojilerinin toplum üzerindeki etkileri, iletişimin siyasal ekonomisi, kültürel incelemeler ve iletişim sosyolojisi olduğunu söylemektedir. Bütün farklı "eleştirel" yaklaşımların ortak yönü "iktidar ilişkilerinin sürdürülmesinde iletişimin rolünü" soruşturmalıdır. Ancak buradaki temel sorun 'eleştirel yaklaşımların' 'iktidarı' nasıl gördüğü ve nasıl çözümlendiğinde yatmaktadır. 'iktidar ilişkileri her yerde' yaklaşımını benimseyen ve toplumsal bağlamı görmeyen iletişim araştırmalarının 'eleştirel' bilgi üretme kapasitesini zayıflatmaktadır. Burada sorun olarak görünen, toplumsal iktidar ilişkilerinin tarihsel ve toplumsal bağlamı içerisinde ele alın-

maması, bütünsel bir çözümlemesinin yapılmamasıdır. Böylesi bir çözümleme, söz konusu çalışmaların eleştirelilik, hatta bilimsellik iddiasını ortadan kaldırsa bile eleştirel çalışmalar içerisinde değerlendirilmeye devam edilmesi ise alanda 'eleştirelilik' kavramı üzerinde bir karmaşa ya da homojen olmayan tutumlar olduğunu bize göstermektedir. Yukarıda vurgulandığı gibi, iletişim alanında ana akım çalışmalara ya da pozitivist paradigmaya her karşı çıkışı 'eleştirel kamp' içerisinde konumlandırmak gibi bir eğilim bulunmaktadır. Bu ne kadar kabul edilebilir?

Eleştirel Çalışmalar

Eleştirel çalışmalarda eleştirisi yapılan iki temel konu vardır. Bunlardan ilki mevcut toplumsal pratikler, ikincisi ise ana akım/liberal iletişim çalışmalarıdır. Eleştirel çalışmalar, iletişim ve toplumsal iktidar arasındaki ilişkiyi irdelemeye odaklanır (Cangöz, 2012: 46). Eleştirel yaklaşımların az ya da çok, bütünüyle ya da kısmen Marksizmden esinlendiği kabul edilmektedir. Yaylagül (2008) bu yaklaşımların, Ortodoks Marksist görüşlerden ayrıldıklarını, çünkü Marx'ın temel/üstyapı formülasyonunda kültür ve ideolojinin üstyapının unsurları olarak görüldüğü ve ekonominin bunları belirlediği mekanik bir belirlenim ilişkisi içerisinden bunları değerlendirdiği üzerinde durmaktadır.² İletişim alanında eleştirel çalışmalara kaynaklık ettiği ifade edilen Batı Marksizmi,³ var olan toplumsal ilişkilerin korunmasında ve yeniden üretilmesinde kültür ve ideolojinin önemli işlevi olduğunu görüp bunun üzerinde çalışmıştır. İşçi sınıfının bilincinin ve ideolojisinin gelişmesinde kapitalist kültürün ve ideolojinin önemli yeri olduğuna dikkati çekmişlerdir. Toplumsal kurumları ve kitle iletişim araçlarını kapitalist sınıfın egemen fikir ve görüşlerinin topluma aktarıldığı aygıtlar olarak değerlendirmişlerdir. Marksistlerin temel yaklaşımı ve ortak noktaları, konuşma özgürlüğünü geliştirdiğini savunan çoğulcu liberal yaklaşımların aksine kitle iletişim araçlarının statükonun yeniden üretilmesinde kullanıldığını belirtmeleridir (Yaylagül, 2008: 81-82).

Stuart Hall'e (2005) göre ise eleştirel çalışmalar, iletişim pratiklerinin 'ideolojik boyutunun' yeniden keşfi ile şekillenmiştir. Bu nedenle ideolojik sürecin nasıl işlediğine ve mekanizmalarının neler olduğuna odaklanılır. Eleştirel çalışmaların odaklandığı diğer nokta da ideolojik olanın öbür pratiklerle ilişkisidir. Diğer yandan üretici güç ve üretim ilişkilerini denetimlerinde tutanların güçlerini iletişim alanında nasıl kullandığına yönelik bilimsel merak dikkatleri kitle iletişim araçlarının kurumsal yapısına çekmiştir. Mevcut üretim ilişkileri içinde kültürel üretim tüketimin nasıl meta haline dönüştüğü de, çalışmaların odakla-

² Böylesi bir açıklama Marksizmin mekanik yorumlarının Marksizmin tümü gibi kabul edildiği ya da Ortodoks Marksizmin mekanik olduğu yorumuyla yapılmış gibi görünmektedir.

³ Batı Marksizmini ve temel tartışma çerçevesini tarihsel bir perspektifle ele alan bir çalışma için bkz. Anderson (2016).

rından biri haline gelmiştir. Farklı odaklar, farklı sorunlar ya da farklı 'sorular', farklı inceleme nesnelere işaret etmekte; farklı inceleme nesnelere de farklı yöntemleri gerektirmektedir. Buna paralel olarak, eleştirel akımların köken olarak Marksizmden etkilenmelerine rağmen kendi içlerinde farklılaşmaları söz konusudur. Teorik tartışmalar farklı eksenlerde sürmüştür ve sürmektedir.

Slack ve Allor (1995: 263), eleştirel kitle iletişim araştırmasının tek bir kendilik olmayıp daha ziyade incelemesine dair gelişmekte olan bir alternatif yaklaşımlar silsilesi olduğunu söylemektedir. Sholle'nin de eleştirel çalışmalar kategorisinin tutunumlu ve bilinçli olarak bir araya getirilmiş çalışmalardan oluşan bir bütünlük olmadığını, daha çok bir bölgeyi ya da söylemsel bir uzamı ifade ettiğini vurgulamıştı (Sholle, 2005). Çam (2008) da 'eleştirel çalışmalar' literatürünün her türlü yaklaşım ve anlayış farklılıklarını dışarıda bırakan bütüncül bir yapıda olmadığını kabul etmektedir. Çam (2008: 12), hepsi 'eleştirel çalışmalar' içerisinde konumlanan çalışmalar arasında teorik özdeşlikler aramak gerektiğini vurgular:

Değerlendirilen çalışmalar arasındaki belirgin ayrımların farkında olarak bu metinlerin kendi aralarında tutarlı bir bütünlük oluşturmadığını tekrar etmek yararlı olacaktır. Bu nedenle medya çalışmalarındaki farklı nitelikli ideoloji teorik özdeşlikler aramak anlamsız bir çabadır. Elbette, söz konusu yaklaşımlar içinde belli bir bağlamda geçerli olan benzerlikler, tekrarlar ve süreklilikler bulunmaktadır, ancak bunları özdeşlik biçiminde değiştirmeyen, dönüşmeyen, kesintiye uğramayan ve dağılmayan birlikler olarak ele almamak gerekmektedir.

Mutlu (2001: 213) da 'eleştirel paradigma' kavramsallaştırmasının kullanımının sıkıntılarına dikkati çekerek, 'paradigma'nın günlük kullanımları ile sosyal bilimlerdeki 'kurucu' anlamı arasında bir ayrım yapar. Bu ayrımda, iletişim alanı içindeki paradigma konusunun ideolojisiyle, teorisiyle bütünlüklü bir yapıdan ziyade, bir "araştırma programı" olarak ele alınması gerektiğini vurgular.

Çam (2008: 12-13), eleştirel gelenek içerisindeki bu literatürün tarihsel olarak Frankfurt Okulu düşünürlerinin çalışmalarından başlayarak, Kuzey Amerika kökenli ekonomi politik yaklaşım (kimi zaman araçsal gelenek olarak nitelendirilir), Avrupa (özellikle İngiltere) kökenli ekonomi politik yaklaşım, yapısalcılık ve göstergebilimden beslenen medya çalışmaları, kültürel çalışmalar, ABD ve Avrupa'daki Yeni Sol ve Neo-Marksist hareketten beslenen medya çalışmaları, psikanaliz ve post-yapısalcılıktan beslenen medya çalışmalarına kadar uzanan geniş bir kapsama sahip olduğunu söylemektedir.

Eleştirel çalışmalar içerisinde metodolojik ayrışma

Eleştirel iletişim çalışmalarının bu geniş kapsamı içerisinde iki hâkim eğilim olarak eleştirel ekonomi politik ve kültürel çalışmalar öne çıkmaktadır. Bu iki yaklaşım arasındaki farklılık, 1970'lerden günümüze süregelmektedir. Söz konusu ayrım ve üzerine gerçekleşen tartışmalar pek çok boyutta ele alınmasına karşın, bu iki ekol arasındaki farklar metodolojik bir farklılaşma olarak yeterince ele alınmamıştır.

Metodolojik ayrışma olarak 'kültürelciler' ve 'ekonomi politikçiler' arasındaki ilişkinin kökenleri, düşünce tarihinde nesnelcilik ve öznelcilik arasındaki temel gerilimin sonucu olarak görülebilecek kuramsal çalışma-ampirik çalışma, simgesel form odaklı-maddi form odaklı, mikro araştırma-makro araştırma şeklindeki ikiliklerde yatmaktadır. Sosyal bilimler alanında pozitivism sonrası süreçte gelişen yöntembilim tartışmalarının temelinde de bu uzun erimli felsefi tartışmanın yattığı söylenebilir. Öyle ki özellikle eleştirel sosyal bilimlerin kadim sorusu bugün hala, özne-yapı ikiliğinin nasıl aşılacağıdır (Özügurlu, 2011b: 30, 40). Bu ikilik özellikle iletişim alanında iki farklı metodolojik pozisyon olarak ortaya çıkmıştır.

Bu metodolojik ayrışma, medya çalışmaları içinde içeriksel bir farklılaşmaya da neden olmakta, ekonomi politik temelli çalışmalar daha çok altyapısal ve iktisadi konulara odaklanırken; gündelik hayat, metin ve izleyici araştırmaları günümüzde artık 1980'lerden itibaren çoğunlukla post kuramlar içerisinde beslenen kültürel çalışmalar ekolü etrafında yürütülmektedir. Dolayısıyla yöntemsel ayrışma ile iletişim alanında incelenecek alanların ve araştırma nesnelerinin de farklılaşması arasında diyalektik bir ilişki bulunmaktadır. Toplumsal gerçekliğin farklı boyutları metodolojik kamplar arasında bölünmesini getirmiştir.

Yaylagül'ün 'köktenci' Marksist gelenek ifadesiyle Marksizmin mekanik bir yorumunu nitelediğini düşünerek, ekonomi politik ve kültürel çalışmalar arasında yaptığı ayrımı alıntılalım (2008: 82):

Köktenci Marksist geleneğe ekonomi politikçiler ideolojiyi ekonomik alt yapıya göre ikincil olarak görür (...) Medyanın gücünü ekonomik süreçlere ve medyanın üretim yapısına yerleştirerek sunar. Sahiplik ve medyanın ekonomik kontrolü, medya mesajlarının kontrolünü belirleyen ana faktör olarak görülür. Kültürel çalışmalar geleneği etki araştırması yaparken araştırma yaptıkları toplumsal grubun anlayışını ve yaşam stillerini de dikkate alarak çizgisel modelin egemen anlayışını kırmaya çalışırlar. Kültürel incelemeler medya içeriklerinin dilbilimsel incelemesini ve toplumu oluşturan grupların, alt kültürlerin kendilerine sunulan anlamlar üzerinde mücadele ederek medyadaki temsilleri nasıl yeniden yorumladıklarını gösterir.

Bu alıntıda kültürel çalışmalar geleneğinin ekonomi politik yaklaşımı çizgisel/doğrusal ve belirlenimci kabul ettiği ortaya çıkmaktadır. Mekanik ve belirlenimci bir yorum ya da çözümlenme dışlanmak isterken belirlenimlerin görmezden gelinmesi eğilimi eleştirel çalışmalar içerisinde yıkıcı metodolojik sonuçlar vermiştir. Oysa ekonomi politik çalışmalar, çoğunlukla tarihsel maddeci bir epistemolojiye yaslanarak yapısal ve bütünsel araştırmalara yönelmektedir. Bu yaklaşımda medya, bir yandan endüstrileşme ve sermaye birikimi diğer yandan toplumsal rıza ve meşruyetin üretimi işlevlerinden dolayı neoliberal kapitalizmde bir sınıf mücadelesi alanıdır. Medyanın bir sınıf mücadelesi alanı olması salt iktisadi bir temelde anlaşılmalıdır. Siyasi-toplumsal etki ve politik ittifaklar/operasyonlar da bu alandaki sınıflar mücadelesinin önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır (Yücesan Özdemir ve Kaderoğlu Bulut, 2016: 91). Yani kâr ve sermaye birikimi için üretimin söz konusu olduğu

medya-kültür üretimi, toplumların aynı zamanda politik ve ideolojik üretim sürecine hizmet ettiği için diğer ekonomik alt sektörlerden farklı bir özelliğe de sahiptir (Sönmez, 2010: 14).

Ekonomi politik yaklaşımda, medya alanında simge ve sembollerin üretimi, kapitalist iktisadi ilişkilerin nasıl meşrulaştırıldığı ya da gizlendiğine dönük olarak incelenmektedir. Medya, ürettiği semboller ve temsillerle kapitalizmin temel özelliği olan mübadele değerinin gerçekte nasıl oluştuğunu ve onun arkasındaki toplumsal ilişkileri gizleyebilir. O ilişkiyi daha da fetişleştirebilir. Buna göre iletişim teknolojileri ve araçları sermaye sınıfının kendinde sınıf olarak ortaya çıkmasına küresel ağlarla olanak verirken bir şekilde daha ona hizmet eder. Sermaye sınıfının kendi varoluşsal koşulunu gerçekleştirmesine de olanak verir. Onun varoluşsal koşulu artı-değer sömürsüdür. Artı-değeri yaratacak olan ise işçi sınıfıdır. Medya ürettiği içerikle sermaye sınıfına, işçi sınıfının gerçekliğe ilişkin anlam setlerini oluşturma, etkileme olanağı vermektedir. Böylelikle sermaye sınıfı kendi varoluşsal koşullarını, bu varoluşta hiçbir iradesi olmayan işçi sınıfına dayatmaktadır (Törenli, 2011).

Mike Wayne (2015) de medyanın sermaye sınıfının fetiş imgeleri yeniden ve yeniden üreterek izleyicilerin algılarında gerçek sömürü ilişkilerinin gizlendiğine ilişkin değerlendirmesiyle kültürel alandaki üretimlere dikkat çekmektedir. Bu yanı sıra ekonomi politik, medyanın yalnız iktisadi çözümlemesini yapmaktadır. İdeoloji, yabancılaşma ve toplumsal rızanın üretimi gibi konular bu yaklaşımın ilgi alanına dâhildir. Buradan hareketle, ideolojiyi ekonomik, siyasal ve askeri alanlarda ayrıcalıklı belli bir sınıfın ya da grubun (ya da küresel bir gücün) toplumun (ve diğer toplumların) geneli üzerinde hâkimiyet kurmasının başlıca aracı olarak değerlendiren medya çalışmaları (Schiller, 1993; Herman, 2004; Chomsky ve Herman, 2006; McChesney, 2006) sermaye sınıfının/hegomonik uluslararası gücünün, medya içeriği üretimini elinde tutması üzerinde durmaktadır (Çam, 2008: 138-158).

Güngör (2013: 135) iletişimin ya da medyanın ekonomi politığının kitle iletişim kurumlarının mülkiyet ve sahiplik yapısına odaklanarak bu ilişkilerin medya içeriklerine nasıl yansıdığı üzerinde durduğunu söyler. Buna göre, kapitalizm içerisinde büyük sermayenin sahipliğinde biçimlenen kitle iletişim kurumlarının sistemin ekonomik ve siyasal güçleriyle/iktidarlarıyla nasıl işbirliği yaptığı, egemen blokta nasıl yer aldığı, egemen kesimlerin kitleleri kandırma çabasına nasıl ortak olduğu eleştirel bir bakış açısıyla incelenir.

Golding ve Murdock, (2002: 61) eleştirel ekonomi politik yaklaşımın neden eleştirel olduğunu anlatırken şöyle demektedirler: “Çözümlemeyi, iletişim ve kültür görüngülerinin incelendiği toplumsal düzenin eleştirisine, bu toplumsal düzene ilişkin kuramsal bilgiyle şekillenen bir anlayışa dayandırmak gibi can alıcı bir anlamda eleştireldir.”

Metodolojik ayrışmanın iletişim alanındaki diğer görünümü olarak kültürel çalışmalar ekolü, kökenleri Marksizmin kapitalizm, işçi sınıfı ve kültür

temaları etrafında şekillenen tartışmalarına dayanmasına karşın, 1970'lerin sonlarından itibaren post-yapısalcı ve postmodern metodolojik yaklaşımların etkin olduğu bir tarihsel dönemeç yaşamıştır. Kültürel çalışmalar, ekonomi politik çalışmaları makro anlatılar içinden çalışmakla, yapısal süreçlere odaklanmakla ve bunun sonucu olarak ekonomik determinizme düşmekle eleştirmektedir. Buna karşın üst-yapısal unsurlara odaklanarak dil, anlam, özne ve mikro anlatılara vurgu yapmaktadır. Metinlerarasılık, çok anlamlılık, mikro etkileşimler ve özneye atfedilen büyük özerklik, kültürel çalışmaların ayırt edici yönlerindedir. Kültürel çalışmalar, toplumsal gerçekliğin söylemlerden oluştuğu savından hareketle, medyanın söylem üreten yönlerine odaklanmaktadır. Hegemonik olan söylemin etkisinin ortaya çıkarılması için medya metinlerine ve onların alımlanma süreçlerine odaklanmaktadır. Güç ve iktidar ilişkilerinin mikro düzeydeki etkileşimlerinde medyanın rolünü ve izleyicinin tepkisini inceler. Yapıların yeniden üretiminin mikro pratiklerin incelenmesini zorunlu kıldığını vurgular (İnal, 1996: 154-167). Medyanın toplumsal temsiller üzerinde oynadığı rolü incelerken, kültürel çalışmaların kimi hatları gerçekliğin söylem ve temsillerle oluştuğu iddiasına kadar ilerlemiştir.

Johnson, kültürel çalışmaların seyrini, Fransa'dan ithal edilen yapısalcı ve göstergebilimsel yaklaşımın kültür ve iletişim alanında güçlenmesiyle başlatır. Bu sürecin kilit ismi ise Stuart Hall'dur. Johnson'a göre, 1970 sonlarında Althusser, Lacan ve Saussure ve sonradan Foucault'nun fikirleri çerçeveye dâhil edilmiştir. Böylece kültürel çalışmalarda metne, söyleme ve mikro-seviye üzerine ağırlık verilmeye başlanmıştır (Johnson'dan akt. Erdoğan, 2014: 351).

Bu süreçte yaşanan post-yapısalcı, postmodern ve post-marksist dönüşümle birlikte, dilin, düşüncenin, ideolojinin ve kültürün belirleyiciliği, söz konusu farklı perspektiflerle vurgulanmaya başlanmış, mikro olana yönelme giderek başat eğilim olmuştur. Aynı kuramsal okul içinde ve farklı yaklaşımlar arasındaki bölünmeler, özellikle kitle iletişiminde kültürel incelemeler, edebiyat, dil, göstergebilim ve yapısalcılığın girmesiyle kesin sınırlara ayrılamayan duruma gelmiştir. Hangi kuramın, hangi felsefi, epistemolojik ve metodolojik akıma ait olduğunu teşhis etmek oldukça güçleşmiştir. Bu muğlaklık ile dilin, düşüncenin ve kültürün üretim tarzı ve ilişkileriyle olan bağı önce ihmal edilmiş, ardından da reddedilmiştir. Bu süreç, kültürel çalışmaların Marksist kuramdan uzaklaşması ve giderek kopmasına neden olmuştur (Erdoğan, 2014: 353, 428). Dolayısıyla yaşanan bu dönüşüm, yalnızca çalışma konuları ya da analiz düzeylerinin farklılaşması şeklinde değil, daha derin epistemolojik ve metodolojik bir kopuş olarak gerçekleşmiştir:

Bu dönüşümün güncel iletişim çalışmalarında üç temel etkisi bulunmaktadır. Bunlardan ilkinin metne kapanma olarak adlandırabiliriz. Bu eğilim içerisinde tüm iktidar ve tahakküm ilişkileri medya içeriği içerisinde aranmaktadır. İkincisi alımlama sürecine odaklanarak toplumsal gerçekliğin sadece belirli ve sınırlı bir an ve kısmına yönelik betimleyici bilgi üretilmesi eğilimidir. Bu eğilim bilimsel bilginin gerektirdiği 'açıklayıcılık' nosyonunu ortadan kaldırır. Dönü-

şümün üçüncü etkisi ise toplumsal sınıfı analizden dışlayarak üretim tarzı ve kültür arasındaki ilişkinin görünmez kılınmasıdır (Etike, 2018b).

Bu farklılaşma sürecinde, kültürel çalışmalar içinde bilgi üreten araştırmacıların akademik disiplinlerinin de önemli bir payı olduğu vurgulanabilir. Bu konuda Golding ve Murdock (2002: 61) eleştirel ekonomi politiğin başlıca uygulayıcılarının ekonomi, siyaset bilimi ve sosyoloji alanlarından; kültürel çalışmacıların ise çoğunlukla edebiyat ve tarih alanlarından geldiklerini ifade ederler.

Sonuç

Görülmektedir ki ekonomi politik çalışmalar medyanın iktisadi ve makro yönüyle, kültürel çalışmalar ise medyanın kültürel/gündelik ve mikro yönü ile özdeşleştirilmektedir. Böylece metodolojik ayrışma, iletişim alanında yalnızca inceleme yöntemini değil, inceleme nesnelere de ayırtmıştır. Bu ayrışma, ayrışmanın taraflarının da toplumsal gerçekliğin kimi olgusal yönlerinden uzak durmasına neden olmaktadır. Oysa toplumsal gerçekliğin bütünsel varoluşu, onun her alandaki bilgisinin gerek olgusal gerek kuramsal yönleriyle bütünsel ve bir arada üretilmesini gerekli kılmaktadır.

İletişim çalışmalarında metodolojik pozisyon alırken de belirlenimci bir yaklaşımın kategorileri birbirine indirgeme risklerini barındırdığı akılda tutulmalıdır. Ancak belirlenimcilikten ve nesnelcilikten kaçınmaya çalışmak da öznelciliğe düşme ve olumsuzluğun yerine radikal bir rantslantısallığı geçirme risklerini taşımaktadır (Özügürlü, 2011a; Çelebi, 2001). Bu açıdan Bourdieu'nün sosyoloji disiplini için üzerinde önemle durduğu ve yöntembilimsel tercihlerine yön veren sorunlar, iletişim alanı açısından da üzerinde düşünülmeyi hak eden sorulardır. Bilim olarak kabul edilmeyi amaçlayan her disiplin, ürettiği bilginin bilimsel olma koşulları üzerine düşünmek zorundadır. Bu düşünme içerisinde kendisini diğer disiplinlerden ayıranın ne olduğu, 'bilimsel' bilginin hangi şartlar altında üretilebileceği soruları cevap beklemektedir (Jourdain ve Naulin, 2016: 16).

İletişim alanında da ekonomi politik ve kültürel çalışmalar arasındaki tartışmada somutlaşan yarılma, alanda bütünsel bilginin üretilmesinin önündeki en büyük engeldir. Kültürel çalışmaların yaslandığı kuramsal çerçevelerin, gerçekliği parçalayıcı ve bütüncül bilgiyi reddeden iddialarına karşın bu engelin aşılmasının temel yolu, ekonomi politiğin yöntembilimsel çerçevesi içerisinde kültürel ve mikro etkileşim alanlarının analize dâhil edilebilmesidir.

Swartz'ın (2011: 44) Bourdieu'nün kurmaya çalıştığı sosyolojiyi tanımladığı gibi, iletişim çalışmalarında "eleştirel ama peygamberce olmayan; kuramsal ama ampirik araştırmaya dayanan; bilimsel ama pozitivist olmayan" yaklaşımın geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. Böylesi bir çabayı Bourdieu'cü değil, fakat üretim süreçlerini ve sınıfı analizin odağına yerleştiren Marksist kuram içerisinde bir katkıyla desteklemek iletişim çalışmalarının eleştirel bilgi ka-

pasitesini arttırmak, daha açık bir ifadeyle bilimsellik iddiasını sürdürmek için zorunlu görünmektedir.

Kaynakça

- Beşikçi, İ. (1991). *Bilim Yöntemi*. Ankara: Yurt Kitap-Yayın.
- Bhaskar, R. (1986). *Socialist Realism and Human Emancipation*. London: Verso.
- Bottomore, T. B. (1977). *Toplumbilim: Sorunlarına ve Yazınına İlişkin Bir Kılavuz*. (Ü. Oskay, çev.). Ankara: Doğan Yayınları.
- Cangöz, İ. (2012). "İletişim Araştırmaları". H. Tüfekçioğlu (ed.) *İletişim Sosyolojisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayını.
- Çam, Ş. (2008). *Medya Çalışmalarında İdeoloji: Metodolojik ve Epistemolojik Sorunlar*. Ankara: De Ki Yayınları.
- Çelebi, A. (2001). "Risk ve Olumsuzluk: Sosyal Teori ve Sosyal Felsefe İlişisini Anlamaya Yönelik İki Anahtar Kavram". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*. 56(1). 23-52.
- Denzin, N. K. ve Lincoln, Y. S. (der.) (1994). *Handbook of Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Dursun, Ç. (2012). *Kültürel Çalışmalar*. (Yüksek Lisans Dersi Yayınlanmamış Ders Notları). Ankara: Ankara Üniversitesi Kültürel Çalışmalar.
- Erdoğan, İ. (2002). *Kapitalizm Kalkınma Postmodernizm ve İletişim*. Ankara: Erk Yayınları.
- (2014). *Medya Teori ve Araştırmaları*. Ankara: Erk Yayınları.
- Ergun, D. (2005). *Sosyoloji ve Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi.
- (2018). *Yöntemi Bulmak*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Etike, Ş. (2018a). *İletişim Çalışmaları ve Yöntembilim: Eleştirel Bilgi Üzerine Bir Tartışma*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- (2018b). "Kültürel Dönemeç: Postmodernizmin Eleştirel İletişim Çalışmalarına Etkisi Üzerine Bir Tartışma". *Ankara Üniversitesi İlef Dergisi*. 5(1). 91-109.
- Golding, P. ve Murdock, G. (2002). "Kültür, İletişim ve Ekonomi Politik." S. İrvan (der.) *Medya Kültür Siyaset*. (59-97). Ankara: Alp Yayınevi.
- Güngör, N. (2013). *İletişim: Kuramlar ve Yaklaşımlar*. Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Hall, S. (2005). "İdeolojinin Yeniden Keşfi: Medya Çalışmalarında Baskı Altında Tutulanın Geri Dönüşü". M. Küçük (der. ve çev.) *Medya İktidar İdeoloji*. (191-254). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Jessop, B. ve Sum, N. L. (2016). "What is Critical". *Critical Policy Studies*. 10(1). 105-109.
- Joseph, J. (2001). "Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizm'e Faydalı Olabileceği Beş Nokta". *Praksis*. 1. 149-170.

- Jourdain, A. ve Naulin, S. (2016). *Pierre Bourdieu'nun Kuramı ve Sosyolojik Kullanımları*. (Ö. Elitez, çev.). İstanbul: İletişim.
- Kartal, K. (2015). *Okumayı, Yazmayı, Öğretmeyi, Öğrenmeyi, Bilmeyi ve Araştırmayı Biliyor Muyuz?: Yöntembilim*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Mutlu, E. (1996). "İletişim Çalışmaları Alanına Aykırı Bir Bakış: Bir Üst-İletişim Olarak İletişim Çalışmaları". *AÜ İLEF Yıllık '94*. 165-180.
- (2001). "Kitle İletişim Kuramları Üzerine". *İletişim*. 9. 207-220.
- Neuman, L. (2014a). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar Cilt I*. (S. Özge, çev.). Ankara: Yayın Odası.
- (2014b). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri: Nitel ve Nicel Yaklaşımlar Cilt II*. (S. Özge, çev.). Ankara: Yayın Odası.
- Özlem, D. (2012). *Bilim Felsefesi*. İstanbul: Notos Kitap Yayınevi.
- Özügür, M. (2011a). "Sınıf Çözümlemesinin Temel Sorunsalları". *Praksis*. 8. 29-50.
- (2011b). *Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı*. Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Sayer, A. (2001). "For a Critical Cultural Political Economy". *Antipode*. 33(4). 687-708.
- Slack, J. D. ve Allor, M. (1995), "Eleştirel İletişim Araştırmalarının Politik ve Epistemolojik Kökenleri". (G. Seçkin, çev.). *Yıllık '94*. (263-275). Ankara: A.Ü. İletişim Fakültesi Yayınları.
- Sönmez, M. (2013). *Medya, Kültür, Para ve İstanbul İktidarı*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Splichal, S. (1989a). "Critical Theory and Empirical Critique in Mass Communication Research: Some Methodical Considerations". *Communication Yearbook 12*. 618-635.
- (1989b). "Indigenization versus Ideologization: Communication Science on the Periphery". *European Journal of Communication*. 4(3). 329-359.
- Sum, N. L. ve Jeessop, B. (2013). *Towards a Cultural Political Economy: Putting Culture in Its Place in Political Economy*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Swartz, D. (2011). *Kültür ve İktidar: Pierre Bourdieu'nun Sosyolojisi*. (E. Gen, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tudor, A. (2005). "Kültür, Kitle İletişimi ve Toplumsal Etken". E. Mutlu (der. ve çev.) *Kitle İletişim Kuramları*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Watkins, J. W. N. (1973). "Ideal Types and Historical Explanation". A. Ryan (der.) *The Philosophy of Social Explanation*. Oxford: Oxford University Press.
- Wayne, M. (2015). *Marksizm ve Medya Araştırmaları*. (B. Cezar, çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Yaylagül, L. (2008). *Kitle İletişim Kuramları: Egemen ve Eleştirel Yaklaşımlar*. Ankara: Dipnot Yayınları.